

P e r s o n a a l i a

150 aastat Karl August Hermannii sünnist

Tiiu Erelt

eesti keele instituudi vanemteadur

Oma aja, aga ka kõigi aegade mitmekülgsemaid eesti kultuuritegelasi Karl August Hermann oli nii keeleteadlane, ajakirjanik kui ka muusikategelane. Tema elu kulg jääb daatumite 23. IX 1851 ja 11. I 1909 vahele. Ta jõudis töötada pedagoogina Põltsamaal ja Peterburis, õppida Tartu ülikoolis usuteadust ja Leipzigi ülikoolis võrdlevat keeleteadust (seal ka *dr. phil.* kraad 1880), olla mitme ajalehe ja ajakirja toimetaja ning väljaandja, 20 aastat Tartu ülikooli eesti keele lektor. Ta kirjutas esimese täieliku eestikeelse grammatika ning eesti kirjanduse ajaloo, alustas esimest entsüklopeediat, kuid XX sajandi algus oli selliseks suurürituseks liiga varajane aeg, nii et ilmus ainult A ja osa B-tähest. Hermann juhatas laulukoore ja laulupidusid, kirjutas muusikat, kogus rahvaviise. Siinne kirjutis räägib aga temast kui eesti kirja-keele arendajast.

Keele arendamise põhimõtted

Hermann oli suur rahvuslane, mistõttu pidas ka esivanemate keelt pühaks. Seepärast tõstis ta keele arendamisel kõigist põhimõtetest kõige kõrgemale keeleajaloolise põhimõtte: paremad on need keelendid, mis on vanemad. Nii põhjendas ta sõnade *hää, pää, sääl* jt eelistamist,

sivad-vorme (nad *lugesivad*, nad *loeksivad*, mitte: lugesid, loeksid), sõna algul *h* kirjutamist, *tata*-vorme (*kirjutatakse*, mitte: kirjutakse).

Hermannile meeldis toonitada keeleteaduse järgi käimist, näiteks: „Meie kirjakeel peab teaduslikult õigel põhjal seisma. Üksi see põhi on tulus ja tubli, ükski see põhi on kasuline ja jäädav. Iga teine põhi on kõikuv ja segane” (artiklis „Eesti kirjakeelest” – Postimees 1886, nr 23). Tema grammatikaski oli püüdlikult palju keeleajaloolisi selgitusi, mis aga sageli olid ekslikud ja naiivsed. Nii oli ta veendunud, et kõik lõpud, tunnused ja liited on kunagi olnud iseseisvad sõnad: kesksõna tunnus *-nud* olnud asesõna *nood*, *-tud* olnud *too*, saava käände lõpp *-ks* olnud sõna *kes* jne.

Teaduse järgi tahtis Hermann käia ka oma teistes kirjatöodes. Näiteks brošüüris „Sumeri-akkadlased. Uurimised vanast muinasajast” kirjutas ta kolmanda trüki (1896) tiitellehel, et see on „uuemate uurimiste ja teaduste järele täiendatud”. Raamatuke räägib aga sellest, kuidas sumerid ja akadid meie, eestlaste „hiilgavad” sugulased on ning et sumeri ja eesti keeles palju ühtelangevat leidub. Vähemalt seni ei ole neid ideid tõsiselt võetud.

Hermann pidas lugu keelesüsteemi järjekindlusest. Kui tol ajal vaieldi, kas õige on *seni*, *kuni* või *senni*, *kunni*, siis ütles ta: „Selge on ju, et lõpp *-ni* neis sõnades seesama on, mis ka sõnades „taeva-ni, maa-ni, põhja-ni” leidub. See rajava käände lõpp ei tule iialgi kahekordse nn-ga kirjutada, vaid alati ühekordse n-ga. Nõnda siis on üksnes „kuni, seni” õigus ütelda, sest sõna tüvi on siis „ku, se” ja selle külge liitubgi lõpp *-ni*” (artiklis „Mõnda Eesti keele sõnade kirjutamisest” – Rahva Lõbu-leht 1898, nr 5, lk 99–100). Järjekindlus väljendus selleski, et Hermann pooldas ja kasutas ainult *gi*-liidet. Lõpuks jäi ta Jakob Hurda soovitatud ja praegugi kehtivale *gi* ~ *ki*-reeglile alla.

Veel võib Hermannil kohata keelesüsteemi lihtsuse taotlust ning sellega seostuvat kergõpitavuse põhimõtet. Tema arvates on elu liiga lühike, et sellest hulk aega keeleõpetuse konksude äraõppimise peale kulutada. Nii järjekindlus kui ka lihtsus on põhimõtted, mille pärast Hermann eelistas *de*-mitmust ega pooldanud alaleütleva lõppu *-lle*: „.. sest et üksnes väga harjunud keelemees jõuab iga kohta selgesti ära tunda ja meeles pidada, mil *-le* ja mil *-lle* kirjutada” (artiklis „Eesti kirjakeelest” – Postimees 1886, nr 25).

Üks Hermannii keelearenduspõhimõtteid oli *ilu* ehk heakõla. Küllap on see seotud Hermannii muusikaharrastuse ja muusikalise ilu-

meelega. Ühed täishäälikud talle meeldisid, teised aga mitte (kuigi ta viitas umbmääraselt „keeletundjatele”): „Teiseks on i-tähe kõla palju ilusam ja heledam kui e-tähe kõla. Seda tunnistavad kõik keeletundjad. Keeletundjate ütlemise järele on nimelt a, i ja u kõige ilusamad häälikud, kuna teised, nimelt e, o, ä, ö, ü mitte nii ilusaks ei arvata” (artiklis „Kirjakeelest” – Eesti Postimees 1885, nr 38). Ainult teadusele oli ta valmis ilugi ohverdama. Kui miski oli keeleajalooliselt põhjendatud, siis tuli see niimoodi panna.

Eesti keele grammatika

Hermann läheb eesti kirjakeele ajalukku esimese täieliku eestikeelse eesti keele grammatika autorina. (Samal aastal ilmunud Jaan Nebocati grammatika oli täiesti küündimatu.) „Eesti keele Grammatik” ilmus Tartus 1884. a ja kandis alapealkirja „Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida, kirja pannud Dr. K. A. Hermann”. Jämedama trükiga osad olid määratud külakoolile, osalt ka kihelkonnakoolile, peenema trükiga osad kihelkonnakoolile ja iseõppijaile, kes soovivad sügavamalt eesti keelt tundma õppida. Just peenema kirjaga osades, kus Hermann püüdis rohkem teadust pakkuda, oli ka rohkem ekslikke arvamusi, nagu eespool mainitud.

Grammatika sai rohkesti mahategevat kriitikat (eriti Nebocatilt ja Mihkel Veskelt), aga ka ülistust. Tol ajal püüdsid nii Hermann kui ka Veske rajada eesti kirjakeelele teaduslikke aluseid, kusjuures nad lähtusid aga eri seisukohtadest. Veske soov oli võtta kirjakeele aluseks Põhja-Eesti keskmurre ehk „Kesk-Tallinna keel” ja see võimalikult foneetiliselt kirja panna (*siduma* : *siume*, *tuba* : *tua*, *raamatulle*, *hea*, *pea*, *rõem* jne). Hurt ja tema järel Hermann rõhutasid vormide ajaloolist vanemust ja kirjakeele traditsiooni, aga ka kirjakeele süsteemi. Hermann on kirjutanud: „See keel, mis selles grammatikus leida, ei ole mitte minu välja arvatud ega leitud, vaid ta on rahva keel, mis Eestlaste maal igal pool kuulda on. Ta on üksnes teaduse abil puhastatud ja seletatud. Kõige suurem püüdmine oli mul ühte kindlat kirjakeelt ja kirjaviisi rahva keele põhjusel üles seada” (Eesti Postimees 1884). Niisiis on Hermanni kirjakeele-ideaal sama mis Hurdalgi – puhastatud ja rikastatud rahvakeele alusel loodav ühtne kirjakeel.

Hermanni grammatika oli esimene normatiivne grammatika, mõeldud õpperaamatuks. Autor rakendas soovitatud norme ise järjekindlalt oma rohkes trükitoodangus – ajalehtedes ja raamatutes. Selle tulemusena levisid need normid 1880. aastate lõpul juba jõudsasti, muu hulgas alaleütleva *-le*, sisseütleva *de*-vormid (Hermann: *keelde, joonde, juurde*, Veske: *keele, joone, juure*), kirjakujud *mul, sul, tal, kel* jne, oleva käände teiste käänetega sama aste, omadus- ja nimisõna ühildumine, kindla kõneviisi lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse III pöörde *-sivad* ja *-ksivad*, määrsõnade *ti-, li-, sti-* ja *ldi-*liide (mitte *e*-lised kujud) jpm. Hermann juhtis esimesena tähelepanu ka *i*-ülivõrdele, lootes, et „Eestlased, kui nad kõik oma emakeelt sügavamalt tundma saanud, seda ilusat esivanemate viisi jälle elule äratavad” (grammatikas lk 93). Paljugi ümber oli vaidlust veel hiljemgi ja üht-teist muudeti, kuid Hermanni grammatika suur mõju meie kirja-keelele on vaieldamatu. Peale kõige muu pani see grammatika aluse eestikeelsele keeleteaduse terminoloogiale. Püsima on jäänud kõik käändenimetused, *ainsus* ja *mitmus* (vrd Veske *üksikus* ja *paljus*, Kaarel Leetbergi *ühearv* ja *mitmearv*), *häälik* (Veske *heal*), *käänamine*, *kääne*, *pööramine*, *pööre*, *võrdlemine*, *võrre*, *asesõna*, *täis-* ja *enneminevik*, *liht-* ja *liitaeg*, *kesksõna* jne.

Grammatika esimene osa sisaldas hääle- ja sõnaõpetuse, 1896. a ilmunud teine osa eesti keele lauseõpetuse. Eesti lauset jõudis eestikeelsena esimesena käsitleda Hans Einer rahvakooliõpikus 1885, aga tal oli lauseõpetust 15 lehekülge, Hermannil 81 lk.

Uued sõnad

Põhimõte, mille järgimisel Hermann kindlasti ületab kõiki eesti keelekorraldajaid ja mille poolest ta neist lausa järsult erineb, on **purism**. Ajaliselt jõudis Ado Grenzstein tast pisut ette, ent mitte puhaskesluse propageerimise jõu poolest. Hermann oli seisukohal, et „Eesti keele loom ei ole mitte nõnda, et tema palju võõrastest keeltest laenatud sõnu sallib” (artiklis „Uutest sõnadest” – Postimees 1886, nr 10). Ta ei sõdinud mitte ainult uute võõrsõnade vastu ega jätnud laenamist kui sõnavara täiendamise viisi kasutamata, vaid ta tahtis keelest kõrvaldada ka vanu ammu mугanenud laensõnu, nt sõna *tükk* asemele *pala*, *pilt* → *kuje*, *supp* → *leem*, *vorst* → *mauk*, *tund* → *viiv* : *viiva* („Pääle selle on ta väga ilus riim: liiv, tiiv, riiv, siiv, viiv. See on luuleta-

jale väga sünnis .. ”), *härria* → *isand*, *proua* → *emand*, *preili* → *neidi*, *kunst* → *võidus*. Viimase tõrje väärrib tsiteerimist: „Nad võtavad vägisi võõra väntsu ja vuraku, sohi vördja ja hulguse, nagu „kunst, kunts” enese keelde vastu. Üsna kahju on, et targad mehed Eesti keeles endid nii vördja nimega peavad rojastada laskma, nagu naru „kunstnik” on. Süda valutab, et ilus imestamise vääriline töö peab „kunstlik” olema, sest „võidiline” ei pidada kõlbama. Üsna meel on paha, et „kunstnik” end mitte „võidlane” ei nimeta, sest „kunstnik” on üsna hirmus sõna, nagu on tal saks ja saba venelane, kokku peab ta Eesti sõna tähendama. See on otse pöörane” (artiklis „Teadus ja võidus” – Rahva Lõbu-leht 1898, nr 1, lk 2–4).

Hermann soovitas uusi sõnu võtta murdeist ja moodustada analoogia alusel liitmise ning tuletuse abil. Oma sõnaloomingut ja sõnavara rikastamise põhimõtteid tutvustas ta rahvale ajalehtedes Eesti Postimees 1882–85 ja Postimees 1886–96, ajakirjades Laulu ja mängu leht 1885–97 ja Rahva Lõbu-leht 1898–99. Rahvakeelsusel põhinevat **analoogiat** sõnaloomes on Hermann kirjeldanud järgmiselt: „Kõige esti on seda uute sõnade sünnitamise juures tähele panna, et need vanade rahva suus olevate sõnadega ühte sünniksivad. See tähendab nii palju, et iga uus loodav sõna peab mõne sõnade osa kombe järele olema ja muudetama .. ” (artiklis „Uutest sõnadest” – Postimees 1886, nr 11). Peale selle juhtis ta tähelepanu sõnamoodustuse **reegli**parasusele: „Iseäralise hoolega on uute sõnade sünnitamise juures tähele panna, kuida tüvi ja lõpud üks teise külge liituvad. Selle juures juhtuvad nii mitme-sugused muutused, mis muidugi teada kõik väga kindlate seaduste järele käivad” (sealsamas, nr 12).

Näiteks võttis ta eeskujuks rahvakeelse sõna *künnipäev* ja moodustas selle järgi *sünnipäev*, aga ka sõnad *külimesin*, *lugeraamat*, *magakammer*, *supelmaja*, *ujukoht*, *kogupaik* (kogunemispaik), *õpijagu* (teaduskond). Tema arvates olid need ilusad ja lühikesed, aga ütlesid asja ometi selgesti ära. Tuletiste *seltskond* ja *perekond* eeskujul tuletas ta *jõgikond*, *järvkond*, *kaaskond*, *koolkond*, *mägikond*, *saatkond*, ainult et talle meeldinuks rohkem *kund*-liide. Lausa armunud oli Hermann *la*-liitmesse. Alustades kohanimedest, tuletas ta 1886. a *Mustla* ja *Hargla* eeskujul *Inгла* (Inglismaa), *Järvla* (Järvamaa), *Lättla*, *Läänla*, *Prantsla*, *Saarla*, *Soomla* jne, *Ridala* eeskujul *Muhula*, *Virula*, *Võrula*. Küllap ta sai idee Ado Grenzsteini „Eesti Sõnaraamatust” (1884), kus olid sees *Eestla*, *Saksla*, *Venela*. Kuid Hermann läks edasi: „Kas kena-

mat keelt võiksime leida, kui üks Eestlane teisele ütleb „tema uinub magalas” või „tema magab uinulas” (nr 13). Ta tuletas *tööla* (töötuba), *õpela* (kus õpetatakse), *õpila* (kus õpitakse), *kuulela* (auditoorium, aula), *matla* (matmiskoht, kirikuaed), *surmla* (surmakoht), *surela* (suremispaik), *elula* (elupaik), *karjala* (karjamaa), *lehtla*, *isala* (isa asukoht; isamaa), *kedrala* (ketramiskoht) jm. Muidugi naerdi ja parodeeriti neid tuletisi Hermannini kaasajal ja hiljemgi palju. Kõige enam määrab sõna saatuse tegelik vajadus tema järele. Hermannini tuletistest vajati vaid *lehtlat*. 1970. aastate alguse uuest *la*-tuletiste lainest läksid käibele *parkla* (parkimishoone, -ruum, -väljak), *pumpla* (pumbamaja, -ruum), *pesula* (pesumaja, -koda), *tankla* (tankimisjaam, -koht), aga ka taastuletatud *magala* (suur magamisruum, nt lastekodu magala; elamurajoon, nt Annelinn on Tartu magala).

Peale eelnimetatud keeleteaduse terminite on rohkesti Hermannini sõnu jäänud veel muusikaterminoloogiasse (sh *helilooja*, *heliredel*, *avamäng*, *keelpill*, *löökpill*, *puhkpill*, *metsasarv*, *tiibklaver*, *kirikulaul*) ja teatriterminoloogiasse (sh *näidend*, *eesriie*, *eeskava*, *kahekõne*, *ilulugeja*, *ilulugemine*, *asjaarmastaja*). Hermann löi ohtrasti ka mitmeeriala teadussõnavara, paraku edutult. Üldsõnavarra jäänud tuletistest on tuntumad veel *haritlane*, *õpetlane* ja *laulik* (lauluraamat), liitsõnust *käsitööline*, *ilukiri*, *ainuõigus*, *salakuulaja*. Hermannini tohtu haarde ja suurte ettevõtmiste puhul on arusaadav, et ta polnud omaloodud uudissõnade kasutamisel alati järjekindel ning väljendas ühte mõistet kord ühe, kord teise sõnaga, mis aga segas nende juurdumist.

Olles küll äärmuslik purist, ei tulnud Hermann siiski selle peale, et taunida **tõlkelaene**, vastupidi – ta löi neid rohkesti, uskudes, et hoiab eesti keele niimoodi puhtana. Enamasti olid need laenud saksa keelest või saksa keele kaudu meilegi tulnud rahvusvahelistest sõnadest: *eesriie* (Vorhang), *ühekõne* (monoloog), *kolmenurga teadus* (trigonomeetria), *inimeseteadus* (antropoloogia), *koolitark* (skolastik). Seejuures vahetas ta ka võõrliiteid omade vastu, nagu *-ismi* vältimine: *ei-midagi-dus* (nihilism), *aadendus* (idealism), *nimestus* (nominalism).

Benita Brambat on välja arvutanud, et Hermannini loodud sõnadest juurdus eesti sõnavaras 12% (140 sõna umbes 1200 ettepaneku hulgast). Tema arvates iseloomustab Hermannini sõnavaralist tegevust „julge iseseisvuse ja järjekindluse puudumine ning üldine ebakriitilisus. Taunides võõrsõnu, loob ta neile eesti vasted kas tõlkimise kau-

du, kus ta tavaliselt püsib lähtekeele kammitsais, või neologismide näol, mida ta enamasti samuti ei söanda kujundada vabalt”.

Pean sellest hinnangust õigeks järjekindluse puudumist ja üldist ebakriitilisust. Muidu on see aga ebaõiglane: tõlkelaenu on loomuldasu lähtekeelenäolised, omaloomes aga jätkus Hermannil julgust, iseisvust ja vaba mõttelendu küllaga. Lõppude lõpuks on juhuste mäng, et näiteks *loomateadlane* (zooloog), *võimulaul* (kantaat), *kiituselaul* (hümn), *mäekurk* (kraater) ei tulnud tarvitusele, aga *taimeteadlane*, *tuiksoon*, *tõmbsoon*, *kõnetraat* tulid. *Kargav hallikas* (geiser), *tõbetundmine* (patoloogia), *kahekordne kimbatus* (dilemma), *lahustav kombe* (deduktiivne meetod), *ühistav kombe* (induktiivne meetod), *patujätiraha* (indulgents), *kuningarodu* (dünastia), *vastakihutline* (antagonistlik) jt olid küll mõttelennukad, kuid oma aja stiilis, nii et neil tuli jääda XIX sajandisse üldise keelelise maitse muutumise tõttu. Põhjust Hermannii keeletegevust kõrgelt hinnata on meil küll ja küll.

Lugemist K. A. Hermannii kui keeleuurija ja -arendaja kohta:

A. Kask, K. A. Hermannii „Eesti keele grammatikast”. – Emakeele Seltsi aastaraamat V. Tallinn, 1959, lk 3–17.

B. Brambat, K. A. Hermann eesti sõnavara rikastajana. – Kogumik „Centum”, Tallinn, 1974, lk 218–234. Taastrükitud raamatus „Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150”, Tallinn, 2001, lk 261–279.

A. Vahter, Karl August Hermann. Lühimonograafia. Tallinn, 1998. Sellest peatükk „Karl August Hermann kirjakeele arendajana”, lk 39–52. Taastrükitud raamatus „Esimesest algusest meie ajani” lk 243–258.

V.-L. Kingisepp, Karl August Hermann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. 150 aastat sünnist. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 9, lk 611–623; nr 10, lk 704–715.